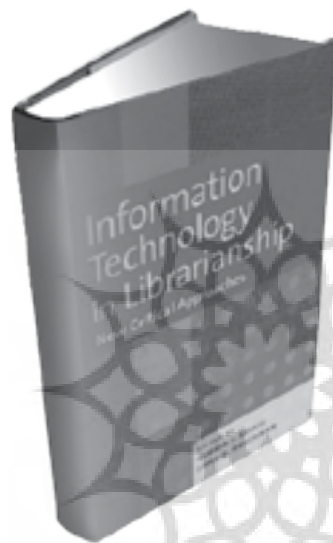

رویکردهای انتقادی نوین به کاربرد فناوری اطلاعات در کتابداری نگاهی نوبه سه دهه کوشش کتابداران

دکتر حمیدرضا جمالی مهموئی^۱

رئیس پژوهشکده علم‌سنجی و تحلیل اطلاعات پژوهشگاه علوم و فناوری

■ Gloria J. Leckie and John E. BUCHSMA
(editors) Information Technology in
Librarianship: New Critical Approaches. London:
Libraries Unlimited, 2009.

چرا این کتاب؟

نخستین روزهای پیدایش و کاربرد رایانه با تلاش چندساله کتابداران برای تسهیل ذخیره و بازیابی اطلاعات هم‌زمان بوده است. دقیقاً به همین دلیل، کتابخانه‌ها در سراسر جهان در ردیف نخستین نهادهایی بودند که به سرعت و با موفقیت این ابزار را به خدمت گرفتند. هم‌زمان با پیاده‌سازی نظام‌های رایانه‌ای در کتابخانه‌ها، تلاش برای تنویر کردن این اقدام نیز آغاز شد. این کتاب که در واقع چاپ جدید اثری است که در سال ۱۹۹۳ با همین نام منتشر شده بود، درصدد پاسخ‌گویی به پرسشی اساسی در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی است. آنگونه که ویراستاران اثر در مقدمه اشاره کرده‌اند، ضرورت دارد به این پرسش پاسخ دهیم که چرا کتابداران باید نسبت به کاربرد فناوری اطلاعات دیدگاهی انتقادی داشته باشند؟ (ص ۱). پاسخ‌مقدماتی به این پرسش این است که اگر قرار است کتابخانه‌ها در بطن جریان انتقال اطلاعات حضور داشته باشند و به‌منزله یکی از ارکان اصلی آن ایفای نقش کنند، باید نسبت به مهم‌ترین ابزار این جریان آگاهی داشته و در مواجهه با آن برخوردی انفعالی از خود نشان ندهند. براساس همین استدلال ساده و البته کاملاً منطقی آنچه در ویرایش نخست این اثر مورد توجه قرار گرفته، مشتمل بوده است بر مباحثی همچون تأثیر استفاده از فناوری اطلاعات بر آموزش حرفه کتابداری، ارتباطات علمی، مدیریت کتابخانه، تولید منابع اطلاعاتی و سانسور

آنها. انتشار ویرایش پیشین، در واقع واکنشی بوده است به نویسندگان دیگری که با عرضه دیدگاه‌های خود به افراط در به‌کارگیری فناوری دامن زده‌اند. یکی از مشهورترین آنها لنکستر^۲ است که با الهام از اندیشه‌های پسا‌صنعتی دانیل بل^۳ اثر ماندگار و پرمراجعه خود را در اواخر دهه هشتاد منتشر کرد^۴ و در آن مغلوب‌شدن کتابخانه‌ها و کتابداران در برابر فناوری را در پایان دهه نود به‌شکلی افراطی پیش‌بینی کرد. هم‌زمان با لنکستر و پس از آن افرادی دیگر به تکرار ایده وی در قالب‌هایی دیگر پرداختند. پیشرفت فناوری اطلاعات در دهه نود و تغییر نگرش کتابداران اما، موجب شد که نگاه این گروه از نظریه‌پردازان رشته متحول شود. برای مثال، لنکستر در یادداشتی که در شماره پایانی سال ۱۹۹۹ مجله لایبراری ترنز^۵ درج کرد، با عدول از دیدگاه ده سال قبل خود به‌روشنی به انتقاد از خود و همفکرانش پرداخت و بر ضرورت مقابله با خودباختگی کتابداران در برابر فناوری تأکید کرد^۶. با وجود این، هنوز می‌توان تعداد قابل‌توجهی از کتابداران و مدرسان کتابداری را در سراسر جهان یافت که فناوری‌زدگی در سخنرانی‌ها و نوشته‌های آنها موج می‌زند. بار دیگر و به همین دلیل باید گفت که پرسش مهم ویرایش نخست هنوز قابل‌اعتنا و پاسخ‌گویی است. ویرایش دوم این اثر، به زبان ساده، تلاشی است برای ارضای حس کنجکاوی کتابداران علاقه‌مند به سرشت حرفه و تدوین مجموعه‌ای از اندیشه‌های ناب و کیفی. این تلاش زمانی

**به‌طور کلی این کتاب را به‌دلیل اینکه
فصل‌های آن با نظامی منطقی در کنار
یکدیگر قرار گرفته است، می‌توان اثری
منحصر به‌فرد تلقی کرد.**

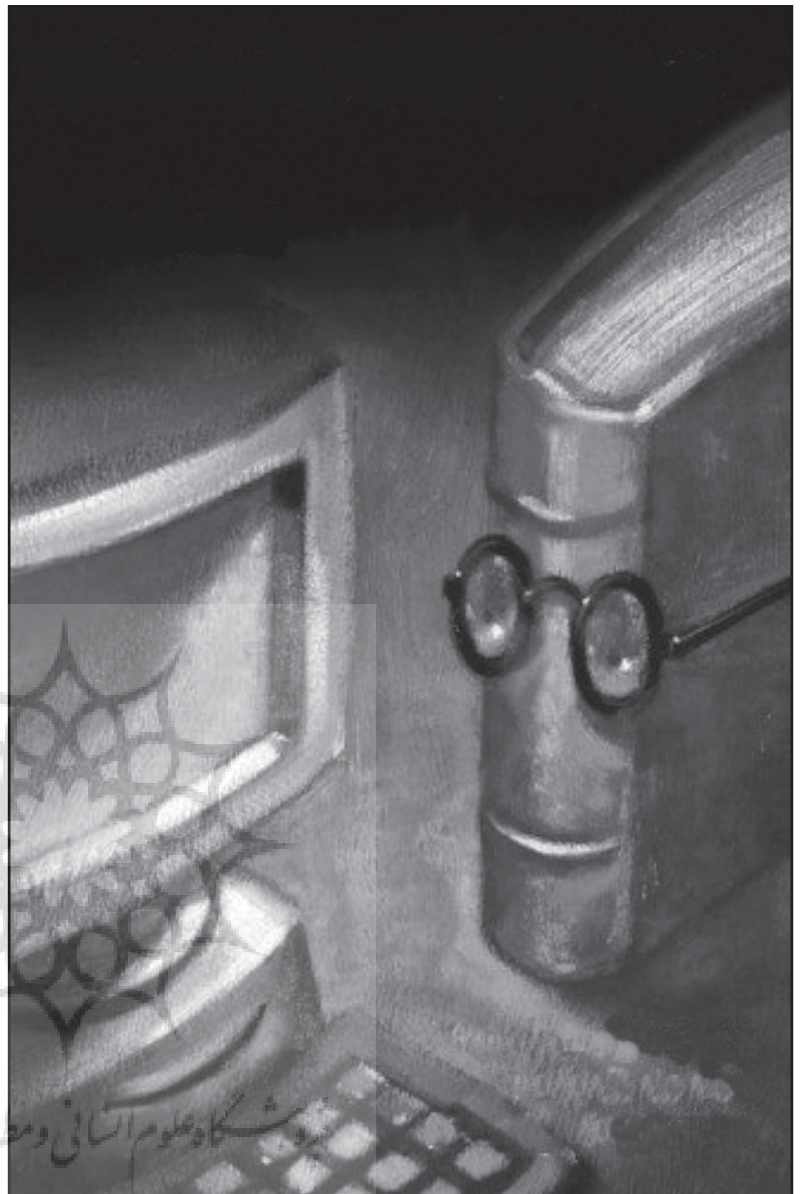
**بخش اول متضمن تحلیل‌ها و
دیدگاه‌های نظری و کلی دربارهٔ جامعه
و کتابخانه‌هاست. اما در بخش دوم
مباحث به‌صورت جزئی‌تر و تخصصی‌تر
و در عین حال با اتکا به نظریه‌های
بخش اول ارائه شده‌اند**

انتظار داشت. رویکرد دوم متأثر از اندیشه‌های ماکس وبر جامعه‌شناس آلمانی است. وبر تمرکز بر فناوری را موجب حاکم شدن عقلانیت در روابط انسانی می‌داند. رویکرد سوم بر دیدگاه جنیفر اسلاک^۲ بنا شده است و استفاده از فناوری اطلاعات را در تشکیل جامعهٔ اطلاعاتی دخیل می‌داند. به‌بیان دیگر جامعهٔ اطلاعاتی مبتنی بر ایدئولوژی فناوری اطلاعات برنامه‌ریزی شده و توسعه می‌یابد. دوروتی اسمیت^۳ دیگر نظریه‌پرداز است که انتقادهای فمینیستی شدیدی را بر فناوری‌زدگی جوامع بشری وارد کرده است. به‌باور اسمیت هر اندازه که فمینیست‌ها تلاش کردند تا دیدگاه‌های مردسالارانهٔ مبتنی بر جامعهٔ صنعتی را بزدايند، فناوری اطلاعات به‌عنوان یک موج مخالف تمام این تلاش‌ها را نقش بر آب کرد و یک بار دیگر شائبهٔ مردانه‌بودن برخی حرفه‌ها تقویت شد. مدینهٔ فاضلهٔ فناورانه که نخستین بار توسط هووارد سگال^۴ در دههٔ هشتاد معرفی شد، بر این ایدهٔ کلی و در عین حال ساده بنا شده است که آمریکایی‌ها ایمان دارند که هر مشکلی را می‌توان با فناوری حل کرد. آخرین رویکرد به کاربرد فناوری در جامعهٔ مدنی و در عرصهٔ عمومی می‌پردازد. مبدع این رویکرد در مباحثات جامعه‌شناختی مربوط به فناوری اطلاعات یورگن هابرماس^۵ است. هابرماس توسعهٔ مردسالاری و ایجاد و تقویت عرصهٔ عمومی را مدیون حضور فناوری اطلاعات می‌داند؛ و تلویحا این باور را اشاعه می‌دهد که تحکیم پایه‌های مدنیت نوین بدون محاسبهٔ فناوری اطلاعات غیرممکن است.

نکاتی بیشتر دربارهٔ محتوای کتاب

این کتاب شامل مجموعه مقالاتی است که به‌قلم گروهی از استادان دانشگاه و دانشجویان تحصیلات تکمیلی کتابداری و اطلاع‌رسانی، ارتباطات و علوم تربیتی تألیف شده و دو تن از کتابداران فعال و اهل قلم آن را ویرایش کرده‌اند. نویسندگان این اثر را غالباً اعضای هیئت علمی دانشکدهٔ مطالعات اطلاعاتی و رسانه‌های دانشگاه اوتراویوی غربی^{۱۱} کانادا تشکیل می‌دهند.

کتاب به دو بخش منحصر به‌فرد و در عین حال مرتبط تقسیم شده است. مقالات بخش اول، به ارائهٔ تحلیل‌های انتقادی دربارهٔ فناوری

بیشتر ضرورت می‌یابد که بدانیم شکل‌های نوین فناوری چند سالی است که ابداع و وارد کتابخانه‌ها شده‌اند. هم اکنون، نشانه‌های وب ۲ به‌طور تهدیدکننده‌ای در ارکان خدمات اطلاع‌رسانی نفوذ کرده‌اند و بیم آن می‌رود که در صورت عدم توجه اهل این حرفه به‌واسطهٔ سرشت خود اصول حاکم بر خدمات اطلاع‌رسانی را به‌شکلی منفی تحت تأثیر قرار دهند.

در همین راستا، ویراستاران این اثر در تهیهٔ آن، شش رویکرد کنترل سرمایهٔ فناوری، تأکید بر فناوری، فناوری به‌مثابهٔ ایدئولوژی، انتقادهای فمینیستی از فناوری، تحلیل مدینهٔ فاضلهٔ فناورانه، و فناوری در جامعهٔ مدنی و عرصهٔ عمومی را موردتوجه قرار داده‌اند. در چارچوب رویکرد اول، فناوری به‌مثابهٔ کالا تلقی شده و براساس دیدگاه کارل مارکس سرمایهٔ منتج از آن قابل کنترل است. در غیر این صورت، باید پیامدهای حاکمیت سرشت کالا بر روابط انسانی در یک نظام سرمایه‌داری را در جامعهٔ مبتنی بر فناوری اطلاعات نیز

می‌پردازد. در این دسته از مقالات همه انواع نهادهای اجتماعی از جمله کتابخانه‌ها مورد توجه بوده‌اند. به‌طور مشخص، در فصل اول بر این نکته تأکید می‌شود که فعالیت‌های فنی، فرد و جامعه، هر دو را شکل می‌دهد. با این حساب، فناوری پدیده‌ای دوجانبه است از آن نظر که انسان و شیئی را متأثر می‌سازد. به‌منظور تبیین این شرایط، می‌توان نظریه ابزارسازی را به‌کار گرفت. در چارچوب این نظریه، فناوری به شکل‌های ساده‌تر و عینی‌تری قابل تبدیل است.

فصل دوم چالش بقای فناوری و حفظ حریم خصوصی انسان را بررسی می‌کند. این چالش از آنجا نشئت می‌گیرد که تداوم فناوری تا حدی نیازمند مصالحه انسان است؛ بدین معنا که پیشرفت فناوری در برخی از حوزه‌ها از تسلط انسان بر امور خصوصی می‌کاهد و این خود پارادوکسی را ایجاد می‌نماید که باید به‌کمک نظریه‌ای مناسب آن را ابتدا توجیه و سپس حل کرد. به‌رغم تبیین مناسب چالش، راه‌حل مشخصی را نویسنده توصیه نمی‌کند. فصل سوم در امتداد فصل دوم و بر مبنای دیدگاهی مارکسیستی به بازتعریف چالش پیش‌گفته می‌پردازد. مشکل به‌نظر دوچندان می‌شود؛ زیرا پیدایش فناوری وب ۲ و حضور در شبکه‌های اجتماعی مسئله حفظ حریم خصوصی را دشوارتر می‌سازد.

فصل چهارم به مبحث نظام‌های آموزشی و سوادآموزی می‌پردازد. در این فصل، بستری که در آن فعالیت‌های آموزشی رخ می‌دهند و ابزارهای آموزشی ارزش‌گذاری، درک و استفاده می‌شوند، بررسی شده است. آنچه مطالعه این فصل را ضروری می‌سازد، دیدگاه جالب‌توجه نویسندگان آن درباره برنامه‌های آموزشی دانشگاه‌های دولتی است. به‌باور آنها دانشگاه‌های دولتی در اغلب کشورها هنوز به ارائه آموزش‌های عصر صنعتی مشغولند، در حالی که عصر اطلاعات الزامات جدیدی را برای بازنویسی برنامه‌های آموزشی در مشاغل اطلاعاتی ایجاد کرده است. براساس همین دیدگاه، توصیه شده است که دانشجویان را به حضور در جوامع مجازی و کسب انتفاع از مواهب آنها تشویق کنید. فصل پایانی بخش اول نحوه مواجهه کتابخانه‌ها با فناوری اطلاعات را بررسی کرده است. بر اساس دیدگاه نویسنده، کتابخانه‌ها باید در سطح حقوقی دغدغه ملاحظاتی قانونی استفاده از فناوری‌های رقمی را داشته باشند.

بخش دوم کتاب به کاربردهای فناوری‌های اطلاعاتی در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی پرداخته است. در همین راستا، فصل ششم را که یکی از بهترین نویسندگان رشته، جان ام. باد^{۱۲} نوشته، معانی گوناگونی را که تاکنون از فناوری اطلاعات در متون کتابداری و اطلاع‌رسانی عرضه شده، مرور کرده است و آنها را سردرگم‌کننده می‌داند. باد بر این باور است که اگرچه فناوری می‌تواند در ایجاد، انتقال و دریافت اطلاعات دخیل باشد، با این حال نمی‌تواند اطلاع‌دهنده به‌حساب بیاید. وی در چارچوب نظریه بازی زبانی ویتگنشتاین^{۱۳} عبارت فناوری اطلاعات را تنها در مرحله استفاده قابل‌درک می‌داند و نفس اطلاعات در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی را به‌واسطه انزاعی‌بودنش تا حد زیادی غیرقابل‌درک به‌شمار می‌آورد. با این وصف، برخورد دیالکتیکی برخی از پژوهشگران رشته با اطلاعات را به‌عنوان کالایی که در فرایند انتقال موجب درک پیام هم می‌شود، تا حدی منطقی می‌داند.

فصل هفتم کتابخانه در جامعه سرمایه‌داری را بررسی می‌کند.

پیش از هر چیز، دیدگاه‌های کارل مارکس و ماکس وبر مرور، و خدمات اطلاعاتی به‌عنوان فعالیت اقتصادی بررسی می‌شود. این فصل بین آنچه کتابداران و دانش‌پژوهان انجام می‌دهند، تفکیک قائل شده و آن را یکی از پیامدهای پذیرش عقلانیت در زندگی اجتماعی معرفی می‌کند. در پایان تأکید می‌شود که کتابداران ناگزیر از همپایی با فناوری اطلاعات هستند. پرسشی که با مطالعه این فصل ایجاد شده و بی‌پاسخ می‌ماند، این است که در دسته‌بندی کتابدار و دانش‌پژوه جایگاه کتابدار دانش‌پژوه (یک عنصر دوزیست) کجاست؟ اگر جداکردن این دو گروه مصداق عقلانیت در روابط اجتماعی باشد، وجود عناصر دوزیست چگونه توجیه می‌شود؟ روما هاریس^{۱۴} که از دیگر نویسندگان مطرح رشته است، در ادامه مباحث فصل هفتم به حذف حرفه کتابداری از برخی اسناد و گزارش‌های دولت ایالات متحده آمریکا اشاره کرده و آن را نشانه وجود این پنداره می‌داند که کتابداری حرفه‌ای زنانه است و نمی‌تواند با فناوری به‌سازگاری برسد. در چارچوب رویکرد انتقاد فمینیستی از فناوری، هاریس این پنداره را با مشکل نام‌گذاری رشته مرتبط می‌داند. هاریس تأکید می‌کند که کتابداران باید هرچه زودتر بر این مسئله فائق آمده و به اصلاح پنداره بیرونی بپردازند.

اندرو لارج^{۱۵} دیگر نویسنده صاحب‌نامی است که فصل نهم را به چالش ارتباط کودکان و فناوری اطلاعات و وظایف کتابخانه‌ها در این میان اختصاص داده است. لارج بر این باور است که گرچه ارتباط کودکان با فناوری اطلاعات از دهه هشتاد آغاز شده است، حجم متون و پژوهش‌ها در این حوزه بسیار اندک است. وی این ارتباط را از چند جنبه بررسی می‌کند. استفاده از فناوری اطلاعات در آموزش و رفتارهای اطلاع‌جویی کودکان از آن جمله است. در ادامه فصل نهم، لارج برای نمونه به مشکلات وب‌سایت‌های کودکان و پیچیدگی آنها اشاره می‌کند.

پتانسیل نرم‌افزارهای کد منبع باز برای کتابخانه‌ها موضوع فصل دهم است. اگرچه هنوز مدت زیادی از رواج این نرم‌افزارها نمی‌گذرد، زمان مناسب برای بررسی چالش‌های آنها فرارسیده است. نویسنده هزینه اندک، مشتری‌پسندی، چرخه سریع توسعه و عاری از خطابودن را از مزایای این نرم‌افزارها می‌داند و معتقد است محدودیت بودجه در کتابخانه‌ها چندسالی است که آنها را به این سو سوق داده است. گذشته از مسائل مالی و فنی، توسعه آنها از مظاهر رواج مردم‌سالاری در جوامع غربی است.

فهرست‌های کتابخانه‌ای و پورتال‌های وبی در فصل یازدهم بررسی شده‌اند. نویسندگان این فصل این دو نوع از ابزارهای اطلاع‌رسانی را در بستر یک جامعه سرمایه‌مدار موردتوجه قرار داده و معتقدند که امکان تسهیم اطلاعات و کاهش هزینه‌ها از این طریق مهیا می‌شود. در این میان، به برخی از استانداردهای فهرست‌نویسی همچون مارک نیز اشاره شده است.

فصل دوازدهم چالش نگهداری از منابع رقمی را بررسی کرده و فناوری اطلاعات را هم مؤثر بر آن و هم مقوم آن می‌داند. دوروتی وارنر^{۱۶} این مشکل را برخاسته از سرشت رهاکننده و توزیعی فناوری اطلاعات می‌داند و تأکید می‌کند که یافتن راه‌حلی مناسب برای این چالش ممکن است تا سال‌ها هزینه‌های زیادی را به کتابخانه‌ها تحمیل کند.

این کتاب

شامل مجموعه

مقالاتی است که

به‌قلم گروهی از

استادان دانشگاه

و دانشجویان

تحصیلات

تکمیلی کتابداری

و اطلاع‌رسانی،

ارتباطات و علوم

تربیتی تألیف شده و

دو تن از کتابداران

فعال و اهل قلم آن را

ویرایش کرده‌اند

بازیابی انسانی اطلاعات: فراغت از ریاضی

■ Warner, Julian. *Human Information Retrieval*. Cambridge: MIT Press, 2010, viii, 190 p. ISBN: 9784-01344-262-0-

کتاب بازیابی انسانی اطلاعات را که به‌تازگی انتشارات دانشگاه ام. آی. تی^۲ در ایالات متحده آمریکا منتشر کرده و شامل نه فصل است، نگاهی نو به مفهوم بازیابی عرضه می‌کند. مؤلف کتاب، جولیان وارنر، عضو هیئت علمی دانشکده مدیریت دانشگاه کوئین بلفاست^۳ است. وی کتاب‌های دیگری نیز در زمینه فناوری اطلاعات، و دانش منتشر کرده است.

بازیابی اطلاعات به‌عنوان یک زمینه تحقیقاتی قوی در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی عمری بیشتر از نیم قرن ندارد. علل پیدایش این حوزه و انگیزه‌های اصلی جلب توجه به آن در متون مرتبط به‌اندازه کافی بحث و بررسی شده است. محتوای کتاب با رویکرد غیرریاضیاتی و غیررایانه‌ای تنظیم شده است. اگرچه مبعدین مفهوم بازیابی اطلاعات عموماً متخصصان علم رایانه بودند، نخستین بار کتابدارانی همانند جس شرا^۴ بودند که با رویکرد انسانی خود به فرایند انتقال اطلاعات، زمینه تدریس آن در برنامه آموزش کتابداری و اطلاع‌رسانی را فراهم ساختند.

نتیجه‌گیری کتاب را که یکی از ویراستاران نوشته، مبتنی بر دیدگاه جیمز او. دانل^۵ به کتابداری است. وی با دانل هم‌داستان، و منکر مرگ کتاب به‌عنوان یک پدیده فیزیکی می‌شود. با این حال، بی‌توجهی دانل به نقش منابع رقومی در حفظ میراث فرهنگی را نمی‌پسندد.

آنچه باید در مطالعه کتاب مدنظر قرار گیرد

به‌طور کلی این کتاب را به‌دلیل اینکه فصل‌های آن با نظمی منطقی در کنار یکدیگر قرار گرفته است، می‌توان اثری منحصر به فرد تلقی کرد. بخش اول متضمن تحلیل‌ها و دیدگاه‌های نظری و کلی درباره جامعه و کتابخانه‌هاست. اما در بخش دوم مباحث به‌صورت جزئی‌تر و تخصصی‌تر و در عین حال با اتکا به نظریه‌های بخش اول ارائه شده‌اند. رویکردهای شش‌گانه‌ای که در نگارش فصل از آنها تبعیت شده است، به‌درستی گزینش و به‌کار گرفته شده‌اند. نویسندگان مقالات عموماً از میان افراد برجسته انتخاب شده‌اند و این خود شایستگی علمی ویراستاران اثر را نشان می‌دهد. در تدوین هر فصل مرور متون به بهترین شکل صورت گرفته است. به همین دلیل، مبانی نظری و چالش‌ها از مندرجات هر فصل است. مطالعه این اثر به مدرسان و دانشجویان درس مبانی در دوره کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی جدا توصیه می‌شود. کتاب به‌لحاظ طیف موضوعی مقالات، هم برای کتابداران و هم برای کسانی که در دولت، صنعت، آموزش و پژوهش نقش دارند، مفید است.

پی‌نوشت‌ها:

1. h.jamali@gmail.com
۲. این اثر ا عنوان کتابخانه‌ها و کتابداران در عصر الکترونیک به‌قلم اسدالله آزاد به فارسی ترجمه شده و انتشارات آستان قدس رضوی منتشر کرده است.
3. Daniel Bell
4. F. W. Lancaster
5. Library Trends
۶. لنکستر، فردریک ویلفرد (۱۳۷۹). «انتقاد لنکستر از دیدگاه‌های افراطی برخی از کتابداران در خصوص تکنولوژی و فراموشی نیازهای استفاده‌کنندگان»، ترجمه: داریوش علیمحمدی، پژوهشنامه اطلاع‌رسانی، س ۴، ش ۳، ص ۶ - ۷.
7. Jennifer Daryl Slack
8. Dorothy Smith
9. Howard Segal
10. Jürgen Habermas
11. University of Western Ontario
12. John M. Budd
13. Ludwig Wittgenstein
14. Roma Harris
15. Andrew Large
16. Dorothy Warner
17. James O'Donnell